

Szapor, Judit, Andrea Pető, Maura Hametz, Maria Calloni, Szerk. *Tradition Unchained: Jewish Intellectual Women in Central Europe 1860-2000. Twelve Biographical Essays.* Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2012. ISBN 978-0-7734-2933-8, 460

Gerda Lerner - a nőtörténet, mint szemlélet úttörője - a közelmúltban, 2013. január 21-én, 92 éves korában hunyt el. 1920-ban, Németországban született, a náciizmus idején elmenekült az országból. Azaz csupán húsz évvel volt fiatalabb, Regina Jonasnál, az életrajzi vonatkozású munkákat egybegyűjtő kötet legfiatalabb szereplőjénél. A hatvanas évek végén, amikor Lerner bekerült a tudományos világba, a nők történetének feltárása még nem volt legitim vizsgálati téma a történészek számára. Folyamatosan azon munkálkodott, hogy a nőtörténet vizsgálat megbecsült kutatási területté váljon. Ezt a kutatások alapjául szolgáló egyre több olyan magánirat, illetve személyes dokumentum megjelentetésével ösztönözte, amelyek a történészeket a történelemmel kapcsolatos kérdések újrafogalmazására és a nők történetének feltárására ösztönözték.

Lerner már korán rámutatott arra, hogy a nőtörténet nem annyira külön kutatási terület, sokkal inkább olyan szemléletmód, amely olyan mozzanatokra világít rá, amelyeket a hagyományos történetírás figyelmen kívül hagyott. Ahogy arra *The Majority Finds its Past: Placing Women in History* című (1979: 127-132) tanulmánykötetében rámutat, a hagyományos, férfiak által írott és értelmezett történetírás nem csupán férfi központú, de mindenképpen férfielvű, tehát mindenképpen 'férfitörténet', ahol a nők csupán anekdotikus szereplők. Azt, hogy a nőknek van története, elferdítik, félreértelmezik. Lerner rámutat a nőtörténet vizsgálatának elavult jegyeire és új szemléletmód szükségességére hívja fel a figyelmet, amelyben a gender (a társadalmi nem) aspektus önálló elemzési kategória a múlt és a történelmi folyamatok rekonstrukciójának vizsgálatában. Csak így lehet újabb kérdéseket felvetni és újraírni a férfiak által uralt, patriarchális történetírást és átfogó képet adni a nők társadalmáról.

Közel három évtizeddel Lerner alapművének megjelenése óta, több száz női történetet feltáró publikációt követően is több évtizedes a lemaradás a közép-európai nők történetének kutatásában. Joggal mondhatjuk tehát, hogy az itt bemutatott tizenkét életrajzi ihletésű tanulmányt felvonultató kötet – melynek szereplői egytől egyig közép-európai zsidó értelmiségi nők – jelentősen gazdagítja nemcsak a modernkori nőtörténetírást, de egyszersmind az európai eszmetörténetet is, a [zsidó] kultúratudományt és a diaszpóra kutatást is. A kötet kétségtelenül hosszú utat járt be a megjelenésig, lévén hogy egy 2006-ban, a Közép Európai Egyetemen megtartott

konferencia (“Jewish Intellectual Women in Europe: Gendering History, Politics and Culture”) előadásából készült válogatás.

A kötetben megjelentetett írásművek életrajzi jellegéből adódóan a szerkesztők úgy döntöttek, hogy a tizenkét tanulmányt a bennük szereplő nőalakok születési dátuma szerint rendezik el, az 1860-as évektől a huszadik század elejéig, pontosabban az első világháború kitöréséig. A tizenkét nőből négyen vannak, akik életútja a magyar kultúrához, társadalomhoz köthető. Noha a tanulmányok alanyául szolgáló nőalakok egytől egyig zsidó származásúak, közülük csupán néhányan kaptak tradicionális vallásos nevelést – a legtöbben már olyan viszonylag jómódú, asszimilálódott családok tagjai, melyek a zsidósághoz inkább kulturális, mintsem vallási szálakkal kötődtek. Ez alól egyedüli kivételt képez az első női rabbi, Regina Jonas története. A kötetben olyan világpolgár nőalakok kerülnek középpontba, akik élete igencsak szövevényes, ezért nyelvi és nemzeti identitásuk is gyakran bizonytalan és képlékeny. A közel két generációt átölelő történeti sík egy ponton találkozik – a fiatalon öngyilkosságot elkövető Juliane Déry történetét kivéve – mindegyik szereplő a náciizmus áldozata. Ezek a nők sorstársak szeretteik elvesztésében, esetenként az Európából való elmenekülésben, a háborút követő visszatelepülésben, vagy a deportálást követő elhalálozásban. Ugyan társadalmi és ideológiai tekintetben más-más osztályokhoz, csoportokhoz tartoznak, de mindegyikükre jellemző egyfajta alkotói tevékenység, melynek során sokszor szembeszállnak az uralkodó társadalmi normákkal. Mivel a kötetben fellelhető életrajzi írássok szereplői Bécsben, Budapesten, Triesztben, Velencében, Zágrábban, vagy éppen Kolozsvárott éltek, német, olasz (egy ízben például velencei dialektusban), magyar, horvát, vagy (egyikük) jiddis nyelven alkottak, egyáltalán nem meglepő, hogy csupán egy kis közösség, a közvetlen anyanyelvi környezetük számára váltak ismertté. Noha a kötetben szereplő életrajzi tanulmányok alkotóinak (akik között két férfi is megjelenik, szerzőként, illetve társszerzőként) anyanyelve a fent említett nyelvek egyike, fontos megjegyezni, hogy az angol nyelvű szövegek – melyek közül feltehetően néhány fordítás – igazán gördülékenyek és könnyen olvashatók.

A kötetben felvonultatott, változó terjedelmű – 25-49 oldalas – életrajzok önálló írásként is megállják a helyüket, mégis időrendi sorrendben alkotnak egységes egészet. Ezért a biztos tájékozódásban a kiválóan megírt Bevezető és a részletes irodalomjegyzék elengedhetetlen segítséget az olvasó tájékozódásához. Ahogyan az a Bevezetőben olvasható, a kötet igyekszik bemutatni a benne szereplő nőalakok mozgalmas családi, társadalmi és kulturális életét és ezen keresztül sorra venni, hogy miféle kirekesztésben és elnyomásban volt részük az antiszemitizmus, antifeminizmus, nacionalizmus és a holokauszt uralta korabeli társadalmi közegben, illetve a túlélők esetében

az emigráció és a hidegháború közegében. A hangsúly inkább az életrajzi vonatkozásokra helyeződik és nem a szerzők munkáinak elemzésére, ami esetenként a kötetet enciklopédia-szerűvé teszi. Ez különösen azokban az esetekben kelt hiányérzetet és válik sajnálatossá, ahol csupán egy elejtett utalás történik az alkotók izgalmasnak tűnő műveire.

A jelen könyvismertető keretei között csupán arra van lehetőség, hogy tömören szót ejtsünk azokról a sorsfordító eseményekről, amelyek a kötetben szereplő tizenkét nőalak életútját meghatározták. Talán elegendő arra, hogy időrendi és földrajzi keretet rajzoljon ennek a tizenkét kivételes női történet köré, és így kiindulási alapot biztosítson bizonyos műveik további részletes elemzéséhez is. Szapor Judit, a híres Polányi család kutatója, és a *Laura Polányi 1882-1957. Narratives of a Life* (1997) szerzője nyitja meg a gyűjteményben szereplő tanulmányok sorát egy, a Polányi család matriarcháját, őspanját, Cecil Wohl Pollacseket (Vilnius 1862 - Budapest 1939) bemutató írás nyitja (“An Outsider Twice Over: Cecil Wohl Pollacsek, Salonist in Fin-de-Siecle Budapest”). Az írás Vilniusban született, németül beszélő, a magyar nyelvet igazán soha el nem sajátító főhősének élete kiválóan példázza a századfordulós Budapest nagypolgári zsidó életvitelét. A kötetben szereplő többi női figurától eltérően Cecil mama, ahogyan sokan ismerték – néhány rövidke cikk megírásától eltekintve – elsősorban anya volt (hat gyermeke született tíz év leforgása alatt) és emelett szalont tartott fenn, ahol főként zsidó egyetemista diákokat, külföldről érkező utazókat és olyan értelmiségieket látott vendégül, mint Lukács György, Jászy Oszkár, vagy Szabó Ervin (aki később a családba is beházasodott).

Agatha Schwartz írása (“Living and Writing as a Cultural Hybrid: The Case of Juliane Déry”) a mára már jórészt elfelejtett Juliane Déryről szól, aki német nyelvű színházi darabok írójaként vált ismertté Bécsben és Berlinben (és aki feltehetően Petőfit is fordított németre). Nevét Deutchról Déryre változtatta, áttért a katolikus hitre és mindent megtett annak érdekében, hogy eltitkolja zsidó származását németországi élete során. Alkotásaiban rávilágított a társadalmi nemek és osztályok közötti egyenlőtlenségekre és kritikával illette a kettős szexuális mérce által uralt társadalmat is. Öngyilkosságot követett el, csakúgy, mint korábban édesapja. Michaela Raggam-Blech tanulmánya (“A Pioneer in Academia: Elise Richter”) Elise Richter (Bécs, 1865 - Theresienstadt, 1943) életét mutatja be, akinek életét a recenzens történetesen a legrégebben ismeri. Közel ötven évvel ezelőtt hallott róla először Yakov Malkieltől a Berkleyn, romanisztika szakon folytatta tanulmányai során. Malkiel, az utolsó zsidó, aki doktori fokozatot szerezhetett még a háború alatt Berlinben, gyakran emlegette Elise Richtert, mint az első női filológus, aki 1901-ben szerzett doktori címet újlatin nyelvészetből és lett egyetemi oktató. Richter neves kutatóként nem

kapott fizetést, ráadásul a fizetés nélküli pozícióját is mentorának, a híres romanistánk, Wilhelm Meyer Lübecknek köszönhette, a náci törvényhozás pedig el is bocsájtotta tisztségéből. Testvérével egyetemben (aki angol irodalomtudós volt) csak azért sikerült magánúton felkészülniük az egyetemi képzésre és a későbbi akadémiai életre, mert voltak saját anyagi eszközeik. Szüleik halála után mindketten áttértek a protestáns vallásra és lévén, hogy egyikük sem volt férjhez együtt éltek. Noha lett volna lehetőségük kivándorolni, ők maradtak, s így Theresienstadtba deportálták őket, ahol elpusztultak. Richter semmilyen értelemben sem tartotta magát feministának, és 1949-ben írt emlékiratában becsmérő szavakkal illette a zsidókat. Rochelle Goldberg Rothschild, a kötet soron következő tanulmányának szerzője (“Esther Frumkin: Bringing the Revolution to the Jewish Street”) az oroszországi zsidó forradalmi mozgalom legismertebb nőalakját mutatja be. Rabbik unokájaként, Frumkin (Minszk, 1880 - Karaganda, 1943) vallásellenes volt. Aktívan részt vett a Bund munkájában, és síkra szállt azért, hogy a jiddis legyen a zsidóság új nyelve. Mivel az újságírás egyike volt azon ritka foglalkozásoknak, melyek a nők számára is elérhetőek voltak, újságírónak állt, és a zsidó kultúra megőrzése érdekében – amely csupán héberül volt hozzáférhető – jiddist tanított munkásosztálybelieknek. Likvidálták a szovjet politikai tisztogatásokban, nyolc évig tartó börtönre ítélték, ott halt meg 1943-ban.

Marina Calloni, Amelia Rosseliről (Velece, 1870-Firenze, 1954) szóló életrajzi írása (“Freedom and Resistance Against Oppression: The Legacy of Amelia Rosselli”) a kötetben szereplő leghosszabb és legjobban felépített tanulmány. Rosseli (újságírói tevékenysége mellett), Déryhez hasonlóan, színdarabokat írt, melyekben elsősorban nőket érintő témákkal foglalkozott. Noha sikeres író volt, és nem melleleg két antifasiszta mártír édesanyja, sajnálatos módon neve feledésbe merült, ráadásul gyakran összekeverik saját, szintén jól ismert – azonos nevű – író unokájával is. Gazdag velencei nagypolgári család gyermekeként liberális vallási és asszimilációs olasz patrióta nézeteket vallott. *Emlékiratok* címmel megjelentetett önéletrajzában vall arról, hogy családját két érték irányította: a vallás és a *haza* (patria). Bécsbe költözése után elvált férjétől, három fia közül egyik az első világháborúban vesztette életét, a másik kettőt pedig a második világháborúban végezték ki. Két menyével és hét unokájával először Svájcba, majd Angliába, végül az Egyesült Államokba menekült, majd kilenc év elmúltával, 1946-ban családjával visszatért Olaszországba.

Donald Löwy és Maria Roth közös munkája (“Julia Szegő: In the Shadow of History, a Life in Music”) Szegő Julia (1893[?] - Kolozsvár1987) a Romániában élő magyar tanárnő, zenetudós, folklórkutató és énekes életét mutatja be. Miután férjét és fiát is elvesztette a második világháborúban

jelentős karriert futott be. Bartók tanítványaként 1964-ben írta meg a neves zeneszerző életrajzát, majd 1988-ban jelent meg *Embernek maradni* című emlékirata, emellett számos, főként csángó népdalokról szóló cikke is megjelent. Eleonore Lappin-Eppel a kötetben hetedikként szereplő írása (“Käte Leichter: The Making of a Jewish Intellectual, Socialist, and Fighter for Working Women”) Käte Leichter, aki Katherine Pick néven született (Bécs, 1895 - Ravensbrück, 1942), életét mutatja be. Osztrákként Leichter viselhette elsőként a társadalomtudományok doktora címet. Mint szociáldemokrata szabadságharcos, az osztrák nők politikai jogaiért folytatott küzdelmet. A két világháború közötti Bécsben (“Red Vienna”) a zömében zsidó származású munkások életkörülményeit vizsgálta. Noha a munkások között sok volt a nő, Leichter csupán a marxista értelemben vett „munkásnő” érdekelte. Fiatal korában vallásos neveltetésben részesült, de felnőttként szakított a hagyományokkal, és korának kiemelkedő baloldali értelmiségi képviselőjévé vált. 1938-ban, mikor a Gestapo magánzárkára ítélte, megírta élete korai szakaszát bemutató emlékiratait, egyfajta fejlődésregényt, amelyben nyíltan ír a nővé érést kísérő kellemetlen testi jelenségekről és „csúnyasága” okozta problémáiról. Két évvel később, 1940-ben Ravensbrückbe toloncolták, ahol gázkamrában pusztították el. Rachel Saidel, aki szintén résztvevője volt a 2006-os konferenciának, itt nem szerepel az előadása. A recenzió olvasója azonban, elolvashatja a konferencián elmondott előadásának címével és témájával megegyező, 2004-ben megjelent tanulmányt, ami szintén Leichterrel szól. A *The Jewish Women of Ravensbrück Concentration Camp* címet viselő tanulmány Leichternek a táborban a társai iránt tanúsított példaértékű emberségét mutatja be. Miközben a kötetben felbukkanó legtöbb női szereplő mára jórészt feledésbe merült, Leichter ma is nagyrabecsült történelmi figura Ausztriában.

A soron következő, Dieter J. Hecht tollából származó tanulmány (“At the Crossroads: Martha Hofmann, a Zionist Pioneer from Austria”) a bécsi születésű Martha Hofmann (1895- Bécs, 1975) életét vázolja fel az olvasó számára. A modern nők életét élő Hofmann sohasem ment férjhez, latin és görög nyelvet, valamint irodalmat oktatott egy zsidó gimnáziumban, 1920-ban íródott doktori disszertációjának témája Platón volt. Tagja volt a szociáldemokrata pártnak és különböző cionista szervezetekhez is csatlakozott, emellett a zsidó sajtónak is írt. 1938-ban több országba, többek között Palesztínába is kivándorolt, de a háborút követően visszatért Bécsbe, ahol sikeresen folytatta korábbi életét. Az 1967-ben írott lebilincselő emlékiratában szót ejt az őt fiatalkorában körülvevő ragyogó és pezsgő bécsi kulturális életről, és arról is, hogy a családjában miként hagyományozódott a kultúra a női szerepmodelleken keresztül. Anna Borgos “A Woman Against the Current: The Life Paths of Edit Gyömrői (Gelb, Rényi, Glück, Újváry,

Ludowyk) címet viselő írása Gyömrői Editnek (Budapest, 1896-London, 1987) vázolja fel a legmeghatározóbb életrajzi jellemvonásait, akinek több családneve is volt az egymást követő házasságkötéseiből kifolyólag – mint a nála jóval ismertebb Alma Maria Mahler Gropius Werfelnek. (Borgos tanulmánya magyar nyelven “Árral és ár ellen” címmel internetes formában is elérhető az érdeklődő olvasó számára a www.inco.hu honlapra látogatva, illetve angol nyelvű elektronikus változata is visszakereshető a *Midweek Review* 4, 2008. július 16-án megjelent számában). A vándor életet élő – a magyar olvasó számára leginkább József Attila kezelőorvosaként ismert – Gyömrői többféle foglalkozást űzött, és számos helyen élt, melyek közül a legfontosabb állomások Budapest, Bécs, Berlin, Prága, a ceyloni Colombo, és London voltak. Huzamosabb ideig Ceylonon, majd Londonban tartózkodott, így egészen a hetvenes évekig teljesen megszűnt a kapcsolata Magyarországgal. Habár nem jelentek meg írásai rendszeresen, és így nem válhatott korának kiemelkedő alakjává sem, jelentősége abban rejlik, hogy kapcsolatban volt a huszadik század jónéhány meghatározó értelmiségi mozgalmaival, Londonban például tagja volt Anna Freud körének.

Andrea Fedelman tanulmánya a szociológus, antropológus és haladó feminista értelmiségi Vera Erlich Stein (Zágráb, 1897- Zágráb 1980) (“Vera Erlich Stein: Odyssey of a Croatian-Jewish Intellectual”). Stein a két világháború közötti Jugoszlávia darabokra hulló patriarchális társadalmát tanulmányozva elsőként végzett kiterjedt szociológia vizsgálatokat délszláv családoknál. Noha jugoszláv állampolgár volt, szellemiségét az Osztrák-Magyar Monarchia alakította. 1941-ben elmenekült és a kaliforniai Berkeley Egyetemen kezdte meg karrierjét, majd 1960-ban visszatért Zágrábba és ott folytatta kutatásait. Maura Hametz “The Interstices of Life and Memory: Alma Morpurgo and the Central European Jewish Tradition” című munkája a 101 esztendő megélt sephard zsidó író, Alma Morpurgo (Trieszt, 1901-Trieszt, 1997) életébe nyújt betekintést, akinek mind az öt kötete 89 éves kora után jelent meg. Az 1977-ben publikált *L’esilio, 1939-1955, ricordi dal Cile* című művében a száműzetésben töltött éveiről (Valparaisóban, Santaigóban és Rómában), illetve Triesztbe való visszatéréséről vall. Háttére hasonló volt, mint a már említett Amelia Rosselié (a kozmopolita, európai és patrióta Olaszország). Triesztiként nemzeti identitása bizonytalan – csakúgy, mint a neves Italo Svevónak – sem nem olasz, sem nem osztrák. Önmagára reflektáló írásaiban – amely több figyelmet érdemelne – meggyőzően ábrázolja Közép-Európa letűnt [zsidó] világát. Ugyanakkor azt is illusztrálja, hogyan lesz egy többnyelvű, trieszti kultúrájú, egyedülálló nőből jól kereső fordító Santiagóban és hogyan asszimilálódik. A kötet záró tanulmánya (“Confronting Old Structures: Regina Jonas, the First Female Rabbi”) Claudia Prestel tollából az első női rabbiról, Regina Jonasról (Berlin, 1902-

Auschwitz, 1944) szól, akinek kilétére csupán 1990-ben derült fény, miután a kelet-német archívum hozzáférhetővé vált. Egyetlen fénykép maradt fenn Jonasról, de Diana Gróo nemrég készített egy “kreatív dokumentumfilmet” Magyarországon *Regina* címmel. A kötet többi nőalakjától eltérően Jonas nagyon szegény származású, ezért nagy nehézségek árán sikerült iskoláit befejeznie, de ezt követően pappá szentelték, női rabbi lett. Értekezésében feminista meglátásokat írt le, önmagát pedig *Fraulein Rabbiner*-ként emlegeti, hogy még véletlenül se keverjék össze a rabbi feleséggel (*Frau Rabbinerin*). Eleinte azon a véleményen volt, hogy a női rabbiknak nem szabad férjhez mennie. Később azonban viszonya lett egy híres özvegy rabbival, feljebbvalójával, aki nem vette feleségül. Még egy ilyen liberális közösségben is csak annak köszönhetően tudott tevékenykedni, hogy 1935-re a kivándorlás miatt, hiány mutatkozott rabbikból. Nem hagyta el Németországot és 1942-ben Theresienstadtba deportálták, itt őrizte a nyáját (a zsidó híveket). Két évvel később, 1944-ben Auschwitzban halt meg.

Végezetül szeretnék rámutatni arra, hogy Calloni megállapítása Roselli életéről érvényes a kötet egészére, a hozzá hasonló zsidó nők életének feltárása elengedhetetlen a történelem (közép-európai) folyamatainak újrafogalmazásához.

Louise O. Vasvári
Stony Brook University, New York